

УКРАЇНСЬКА ЦЕРКОВНА АРХЕОЛОГІЯ

о. Святослав Кияк

Івано-Франківська теологічна академія

Ігор Коваль

*Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ)*

Галицькі хрести-енколпіони XI-XIII ст. Релікварії XI-XIII ст. Галицької Русі

Починаючи з найраніших археологічних розкопок, які проводили на території княжого Галича професор Львівського університету Ісидор Шараневич та любитель старовини, священник з села Залуква Лев Лаврецький у 1882-1887 рр., їм траплялися в румовищах Спаського, Святоїллінського та Благовіщенського храмів яскраві та рідкісні знахідки — давньоруські хрести-енколпіони. Але «Корсунська легенда», яка ось уже більше як ста років тяжіє над українською археологією, не давала змоги розкрити істинну природу творення багатогранного і значного пласту християнських старожитностей. Десятиліттями вважалося, що хрести-релікварії завозилися на Русь з Візантії або ж з Корсуня (античний Херсонес). Картина почала істотно змінюватись після появи в 1949 р. монументальної монографії російського академіка Бориса Рибакіна «Ремесло Древньої Русі», у якій знаний науковець дослідив 342 енколпіони. У своїй праці професор Московського університету констатував: «Нам тепер легко довести місцеве київське виготовлення хрестів, оскільки при розкопках знайдено залишки майстерень з ливарними формами для хрестів. Але навіть без ливарних форм можна було встановити руське походження хрестів» [23, с. 263-264].

Відтоді в археологічній науці стала домінувати «київська легенда» про походження енколпіонів зі всієї Русі, в тому числі тих, які віднаходили археологи під час розкопок міст і сіл Галицько-Волинської землі. При цьому ігнорувалися такі очевидні факти, як те, що ще в ході розкопок Ярослава Пастернака в старому Галичі (1934-1943) було відкрито формочки для відливання хрестиків [16, с. 205-206].

Український мистецтвознавець Михайло Фіголь першим серед дослідників художнього ремесла княжої України зробив правильний висновок: «Відомим регіоном розвитку металопластики на Русі був Галич — столиця Галицько-Волинського князівства. Археологічні дослідження території стародавнього Галича

та його околиць дали багатющій матеріал, що вказує на існування в Галичі величезної кількості ремісничих і ювелірних майстерень не тільки при княжому дворі й монастирях, а й на ремісничому посаді та окремих боярських садибах» [27, 199].

Очевидно, що вирішальний вплив на оформлення наукової концепції професора М. Фіголя мало відкриття, яке зробив львівський археолог Вітольд Ауліх у 1981 р. в Крилосі біля Золотого Току. Тоді було виявлено і досліджено ювелірну майстерню з коморою-сховищем, на дні якої було знайдено бронзові та кам'яні ікони, декілька уламків сплавлених хрестів-енколпіонів, кам'яні формочки і понад 160 тигельків із залишками бронзи, емалі, срібла й золота [2, с. 96-99]. Подібного за масштабами ювелірного виробництва археологія слов'янського Середньовіччя більше не знає.

Вивчення цієї проблеми має наукове і релігійне значення для висвітлення витоків української духовної культури, адже від часів християнізації Галицької землі енколпіони служили важливим носієм християнського віровчення, його образотворчих ідей та засобів утілення. Релікварії, виготовлені у вигляді пустотілих хрестиків, втілювали в собі глибокий сакральний зміст, адже їх використовували для зберігання частинок святих Дарів, Чесного Хреста, мощей великомучеників Христової Церкви та інших священних релікварій. Крім того, іконографія лицьових зображень на ступках цих хрестів, з одного боку, пов'язана зі страшим циклом, з другого — з символічним уявленням про Церкву Христову в образах Богородиці зі святими, євангелістами, апостолами, творцями Божественної Літургії, відповідала практично будь-якій вкладеній в них загальнохристиянській святині.

Назва «хрест-енколпіон» має грецьке походження і означає «на грудях». У Візанті енколпіонами називали предмети різної форми (медальйони, хрести, коробочки) з реліквіями або написом-молитвою, які носили на грудях.

Енколпіон — це складений хрест для зберігання частини мощей шанованого святого. В археологічній літературі останніх десятиліть це визначення утвердилося в своєму первісному основному смислі — для всіх візантійських і органічно з ними пов'язаних давньоруських хрестів-складнів домонгольського періоду. Двоступчасті хрести, що сформувалися пізніше, починаючи з XIV ст., прийнято називати хрестами-мощевиками.

Слово «енколпіон» для позначення назви хреста-складня поширюється у IX ст., а першу згадку про нього знаходимо 811 р. у листі грецького патріарха Никифора до папи Лева III. Патріарх послав до Риму золотий енколпіон разом з реліквіями Животворящого Христа. Факт появи терміна «енколпіон» в IX ст. пов'язаний з рухом іконоборства, який виступав проти культу ікон та реліквій.

Хрести-енколпіони були предметами особистого благочестя, перш за все вказували на приналежність віруючого до церкви, його поєднання з Неою. Одночасно

вони несли в собі захисно-охоронну функцію, закладену вже в самій символіці хреста. Енколпіони, завдяки святиням, що зберігалися всередині них, були наділені для віруючої людини особливою благодаттю. Віра в їхню чудотворну силу пов'язана з культом святих мощів, розвинутим в християнській Церкві, корені якого глибоко входять в ранньохристиянську епоху. Існують й інші терміни для назви предметів, в яких зберігаються мощі святих і яким поклоняються віруючі:

1. Релікварій – сховище для реліквії.
2. Пектораль – нагрудна металева прикраса або оздоблений хрест зі шляхетного металу, в якому знаходяться реліквії святих для носіння на грудях.
3. Ставротека – скринька (релікварій) для зберігання дерева святого Хреста.

Розрізняється декілька типів енколпіонів за формою (з прямими раменами, з прямокутними кінцями, квадрифоні, з овальноподібними закінченнями рамен, з раменами, що завершуються пальметками), за технікою виконання (рельєфні, рельєфно-графічні, гравіровані, оздоблені емаллю), за зображенням (христологічно-богородичні, борисоглібські, георгіївські). За будовою енколпіони складаються з двох з'єднаних шарнірами частин, які називають аверсом і реверсом.

Українська історіографія досить респектабельно представлена дослідженнями давньоруських хрестів, що походять з території Галицько-Волинської Русі. Виокремимо праці Я. Пастернака [15], В. Наливайченка [14], В. Петегирича [12, 19, 20], С. Боньковської [3], Я. Станчак [24], Ю. Луковського [11,12], М. Фіголя [27], М. Ягодинської [30,31].

Основним джерельним матеріалом до нашого дослідження послужила приватна колекція міського голови Снятина Романа Білика, хрести-енколпіони до якої потрапили з південного регіону колишнього Галицького Князівства (XI-XII ст.) та Галицько-Волинської держави (1199-1241). Крім того, залучено сакральні предмети з приватних колекцій, які зберігаються в Коломиї та в Галичі. Внаслідок такої широкої географії знахідок нами поставлено завдання – з'ясувати місце княжого Галича в історії розвитку давньоруського мистецтва, зокрема такого маловивченого і досить значущого його підрозділу, як сакральної металопластики, а саме виробництва хрестів-енколпіонів.

І. Найпоширеніший на Русі тип енколпіона

Відомо, що знахідка походить з Бучацького району Тернопільської області. Це стулка найбільш поширеного давньоруського енколпіона з характерним написом із зворотного боку «Пресвятая Богородиця, помагай». На лицьовому боці складня (6,5*5,5 см) зображено рельєфне розп'яття Христа з двома фігурами предстоячих, очевидно, Богородиці та Йоана Богослова. Фігура Христа майже пряма, голова схилена, руки в ліктях та ноги в колінах ледь зігнуті. Над головою зображений

Хрести-енколпіони сирійсько-візантійського типу (VII–X ст.), знайдені в князюму Галичі (зліва) і літописному Васи́леві (справа)

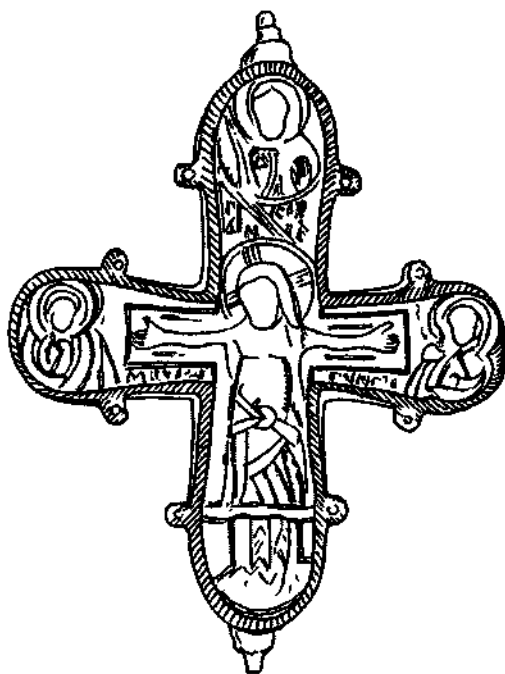
німб з перехрестям та монограмами «ІС» та «ХС». На енкалпіонах такого типу обабіч постаті Христа розміщені написи, які читаються: «Хрест нам похвала» або «Хрест нам утіха». У верхньому і нижньому медальйонах є поясні зображення святих. Святий у верхньому медальйоні тримає у лівій руці закриту книгу, а правою благословляє. По обидві сторони від фігури є напис, який читається за двома літерами «Н» і «К», що це зображення святого Миколая. У нижньому медальйоні, на подібному енкалпіоні з Мстиславля (Білорусь) дуже чітко виднілося зображення святого Георгія.

Хрест вилитий з бронзи, рівнораменний, з характерними чотирма медальйонами та парними виступами — «слізками» на кінцях.

Час появи енкалпіонів даного типу звичайно датують першою половиною XIII ст. Тривалий час місцем їх виготовлення вважався Київ, де неподалік Десятинної Церкви були знайдені кам'яні формочки для їхнього виробництва. На думку Б. Рибаківа, енкалпіони з дзеркальними давньоруськими написами з'явилися в 1239–1240 роках, після того, як татаро-монгольська орда окупувала північно-східні землі Русі. Слова «Свята Богородиця, помагай» мали вберегти мешканців західних руських князівств від знищення.

Енкалпіони цього типу були широко розповсюджені по всій території Київської Русі. Аналогічні хрести були відкриті в Києві, Галичі, Гродно, Дорогобужі, Мстиславі, Старій Рязані, Серенську, на Райковецькому городищі. Всього їх знайдено на території Давньої Русі понад 200 екземплярів. На даний час, за публікаціями і неопублікованими матеріалами, відомо про понад 80 давньоруських складнів вказаного різновиду, відкритих археологами на території Болгарії, Угорщини, Італії, Польщі, Румунії, Туреччини, Чехії, Словаччини, Швеції, Сербії та Прибалтики. Досліджуючи знахідки давньоруських енкалпіонів, виявлених на території колишньої Югославії, дослідником В. Перхавком зроблено висновок, що провідну роль у релігійних зв'язках Русі з Сербією і Хорватією відігравали Галицько-Волинські землі [18, с. 217]. Більше того, автор дослідження висловлює припущення, що різновидність складаних хрестів з написом «Свята Богородиця, помагай», могла виготовлятися галицькими ремісниками [18, с. 208]. У порівнянні

з київськими енкалпіонами для них є характерними невисока якість литва, поверхневе додаткове доопрацювання відлитої форми, а також значне переважання периферійних знахідок над оригіналами, що походили з митрополії. Від часу появи статті В. Перхавка проминуло майже чверть століття. За цей час значно розширилась географія знахідок вказаного типу енкалпіонів на території Галицько-Волинської Русі. Вони походять з таких населених пунктів: літописної Теревовлі (село Зеленче Теревовлянського району), села Мельниці-Подільської Тернопільської області, с. Лисневичі Львівської області та с. Чернятин Івано-Франківської області [4, с. 253, рис. 5:1, 2, 4, 5]. Тернопільська дослідниця М. Ягодинська ввела до наукового обігу аналогічні знахідки енкалпіонів з с. Крутилів Гусятинського району і Старого Збаража на Тернопільщині [31, с. 176]. Енкалпіони цього типу найкраще вивчені на Буковині за екземплярами з Чорнівського городища, де під час археологічних розкопок трапився один цілий релікварій і сплавлені фрагменти ще від трьох христів [5, с. 114]. Фрагменти стулок від трьох енкалпіонів опублікував у своїй монографії професор Чернівецького університету Сергій Пивоваров [21, с. 196]. На жаль, йому не вдалося встановити, з якої місцевості вони походять. Теревовлянське князівство репрезентувало ще один екземпляр найбільш поширеного на Русі типу енкалпіонів. Знахідку детально описали відомі дослідники Володимир Петегирич і Михайло Сохацький [20, с. 16-18]. Вона, як і багато інших енкалпіонів, відомих українським археологам, походить з с. Устя на Борщівщині. На увагу заслуговує й прекрасно збережена верхня стулка хреста-складня, яку знайшли в урочищі Скрилів, що в с. Жуків Бережанського району Тернопільської області. Її опублікував в газеті «Експедиційні вісті» [2006, № 1, 19 серпня – 2 вересня] талановитий археолог Микола Бандрівський. Аналогічний енкалпіон зовсім недавно було виявлено на місці давньоруського печерного скельного монастиря біля с. Межигірці Галицького району. Ця місцевість має в народі назву Божий Тік. Сакральна пам'ятка зберігається в приватній колекції вчителя Тустанської школи Михайла Зіника.

Давньоруський хрест-енкалпіон XII ст., знайдений на Олешківському городищі (Снятинський район, Івано-Франківська область)

На сьогодні з публікацій та музейних збірок відомо про близько 40 енколпіїв цього типу з 21 місцевості Галицько-Волинської Русі, причому найбільші колекції походять з Галича, Перемишля, Володимира і Червена [20, с. 16]. За нашими підрахунками, в княжому Галичі знайдено 8 реліквій. Все це дає підстави стверджувати, що столиця Галицько-Волинської держави належала до одного з найбільших центрів Давньої Русі з виробництва хрестів-енколпіїв. Разом з тим, необхідно підкреслити, що, поширюючи культові християнські святощі свого місцевого виробництва в сусідні європейські країни, Галич сприяв зміцненню міжнародних зв'язків Русі, її Церкви. В такому контексті досить привабливим виглядає припущення про участь когось з давніх галичан у проповідуванні християнських цінностей в столиці Золотої Орди – Новому Сараї. Енколпійон, якому притаманний «галицький» художній почерк, було знайдено саме там у процесі розкопок О. Терещенко [22, с. 56]. Релікварій зберігається в одному з найбагатших музеїв світу – Ермітажі.

II. Тип «класичного» галицького енколпійона

Енколпійон (4x7,5 см) з приватної колекції в м. Галичі належить до групи рельєфно інкрустованих хрестів. Немає єдиної думки щодо їх датування. У працях зарубіжних дослідниць М. Седової, Г. Корзуніної, Л. Дончевої-Петкової розглядаються хронологічні рамки виготовлення таких релікваріїв від кінця XI до першої половини XIII ст. Надійним орієнтиром при їхньому датуванні в княжому Галичі є знахідки двох аналогічних хрестів, виявлених при розкопках фундаментів Спаської Церкви на Залуківській височині 1882 року [29, с. 1-11]. З Крилоського городища відомі дві пам'ятки [28, с. 134-137], ще два енколпійони було знайдено в с. Княждвір біля Коломиї [13, с. 34]. Подібні хрести-складні зустрічаються майже в усіх регіонах Давньої Русі. Крім віруючих-християн Галицького князівства, такі енколпійони залюбки носили поверх одяжі, на грудях, мешканці Перемишльської землі і Теробовлянського князівства.

В близькому сусідстві від старого Галича, а саме в с. Вістря Монастирського району та в с. Городище Зборівського району на Тернопільщині знайдено енколпійони з інкрустованим сріблом шестиконечним хрестом з променями. Оригінальна християнська символіка розміщувалась в центрі нижньої стулки [31, с. 177].

Верхня частина хреста та його бокові рамена зберегли заповнення черні темно-сіруватого кольору. По краях хрестика вміщені круглі медальйони з графічними монограмами. У верхньому і нижньому медальйонах є напис монограми Христа – «ІС» та «ХС».

Центральна фігура верхньої стулки – Розп'яття. «Зображення схематичне, фігура непропорційна, нижня частина більша за верхню, – аналізує зображення

науковець М. Ягодинська, — голова схилена направо, німб над головою не позначений, риси обличчя та деталі одягу не деталізовані. Ноги спираються на підставку» [31, с. 177].

На багатьох енколпіонах такого типу над Розп'яттям в овальному медальйоні зображений нерівнораменний інкрустований сріблом хрест, а на медальйонах на горизонтальних перекладах інкрустовані сріблом зображення святих.

Із монастирських ювелірних майстерень княжого Галича складні з «шестиконечними хрестами» експортувались до Чехії і Болгарії.

III. Великі хрести-енколпіони із зображеннями Розп'яття і Богородиці

Визначна російська дослідниця А. Піскова в передмові до монографії «Давньоруські енколпіони», написаної спільно з Г. Корзухіною, вказувала: «На переважній більшості давньоруських хрестів-енколпіонів на лицевій стулці зображується Розп'яття Христове, що прославляє викупну жертву Христа, на зворотній — Богоматір з євангелістами або святими, воїнами, апостолами, творцями Літургії, які спільно являють собою образ Христової Церкви» [7, с. 5]. Спочатку хрести, головною сюжетно-композиційною рисою яких є зображення Христа і Богоматері, виготовляли в глиняних формах, і вони були менш виразними, пізніше — з м'якого каменю. Відлиті в кам'яних формах, відзначалися чітким опрацюванням деталей. В археологічній літературі існує й точка зору, що хрести з грубим зображенням розп'ятого Христа, відомі в Середньодунайських землях, Фінляндії та Скандинавії, беруть свій початок із Великої Моравії, де виявлені найбільш ранні екземпляри [9, с. 62].

Повністю споріднений хрест до знахідки енколпіона (7,5x5 см) з Борцівщини ми знайшли в колективній монографії викладачів Волинського університету «Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби» (таблиця 3, іл. 3). Археолог Михайло Кучинко відносить його до більш складних енколпіонів, що мали розміри від 3x6 см до 7x10 см, з заокругленими кінцями рамен. Вони побутовали серед християн Волинської землі XII-XIII ст. [9, с. 63].

Надзвичайно рідкісну іконографію за складністю художніх прийомів виконання має енколпіон, який походить з давньоруського городища в с. Олешків Снятинського району (13x10 см). Композиційно-іконографічна основа такого типу: Розп'яття і три святих в медальйонах та Богородиця і також три святих в медальйонах: Архангел Гавриїл, Апостоли Петро і Павло. Хрест-складень датується XII ст. Близька до нього аналогія знаходиться в збірці Московського державного історичного музею [7, с. 62].

IV. Прямокутні мініатюрні хрести з Розп'яттям і Богоматір'ю-Орантою

Власне, до такого типу відносять російські дослідниці А. Піскова та Г. Корзухіна срібний енколпійон (3,5x2 см), який походить в с. Василів Заставнівського району Чернівецької області. Проводячи археологічні розкопки в літописному Василеві, професор Борис Тимощук відкрив аналогічний хрестик, правда, виготовлений з мідного сплаву і виконаний в техніці литва, різьби і черні. Знахідки з подібною іконографією датуються XI – першою половиною XII ст. [25, с. 206].

Під час розкопок на Золотому Тоці в Крилосі (1940-1941) Я. Пастернак віднайшов два мініатюрних енколпійони такого ж типу (3,6x2,6 см). На обох стулках є черчені зображення, виконані в низькому рельєфі з подальшим проробленням різцем. Центральною фігурою на лицевій стулці є Розп'яття. Центральною фігурою нижньої стулки є Богородиця на повний зріст з розкритими перед грудьми долонями. Мати Божа зодягнута в хітон і мафорій. По краях хреста знаходиться оздоба у вигляді коротких, скісно штрихованих рисок, обмежених із внутрішньої сторони ритою лінією, яка повторює обриси хрестограми [16, с. 233, рис. 1, 3]. Аналогічний за іконографією одностулковий двосторонній хрестик опублікований в каталозі збірки Б.І. та Б.М. Ханенків «Древности Русские. Кресты и образки» (табл. 1, 25).

«Склалося так, що вивченню хрестів, їх типів та іконографії в українському мистецтвознавстві приділялося якщо не другорядне, то, принаймні, не таке важливе значення, як дослідженню іконопису чи, наприклад, гравюри, – справедливо відзначає львівська дослідниця Софія Боньковська. – У той час як саме вони, і, насамперед, сховані під ношею місіонерів та паломників, нагрудні хрестики були тими християнськими відзнаками, які сприяли найранішій, хай на перших порах і спорадичній християнізації населення, що заселяло східнослов'янські, в тому числі й, тепер, українські землі» [3, с. 408].

Залучивши широкий іконографічний матеріал, знавець старої української металопластики С. Боньковська віднаходить аналогії зображення Богородиці на галицьких і василівських хрестах, на монеті візантійського імператора Лева Мудрого (кін. IX – поч. X ст.), мозаїці Софії Солунської (IX ст.), в образі Диви Марії, зображеної на денцях двох скляних чаш, віднайдених в римських катакомбах (2-га половина IV ст.), в сакральних сюжетах базилики святої Сабіни в Римі, в катакомбі Калліста (III ст.), на мармуровій плиті в крипті церкви святого Максиміана у Провансі (V ст.), що у південній Франції [3, с. 409]. Жіноча постать Оранти була одним з найраніших античних образів, засвоених ранньохристиянською ідеологією. Яскравим свідченням сказаного є знахідки нагрудних бронзових

іконок із зображенням Богородиці-Заступниці, віднайдених під час дослідження поганських капищ в урочищі Звенигород біля с. Крутилів Гусятинського району та городищі княжої доби біля с. Капустинці Чортківського району на Тернопільщині [30, с. 68, рис. 1, 9; с. 69, рис. 2, 18]. Такі ж древні іконографічні традиції має образ Розп'ятого Ісуса на галицьких і василівських хрестиках «сирійсько-палестинського типу». Фігура Спасителя на Розп'ятті з оголеними грудьми зображена на релікварії 400-430 років, дверях церкви святої Сабіни в Римі (430), золотих та срібних релікваріях, що походять із Франції. Таким чином, вважає С. Боньковська, є всі підстави припустити, що хрестики з Галицької землі з оголеним Розп'яттям є порівняно раніші за великоморавські і виконані, найімовірніше під впливом дороманської західноєвропейської іконографії.

Історичне значення срібного релікварію з приватної заболотівської колекції ще більше зростає, якщо вдуматися у висновки, зроблені С. Боньковською: «Отже, на основі типологічних аналогів та генезису іконографічних образів є всі підстави вважати, що «галицькі» хрестики із зображенням мужньої, з оголеними грудьми фігури розп'ятого Ісуса Христа на лицевій стороні і Пречистої Діви Марії в образі Оранти на протилежній могли повстати на західноукраїнських землях, зокрема й серед мешканців «догалицького» поселення та літописного Василіва, вже на початку IX ст. А у другій половині IX, протягом X ст. і пізніше побутували у вигляді творів місцевої традиційної металопластики. Це, у свою чергу, дає можливість припустити, що населення, яке заселяло ці землі, вже на початку IX ст. було прилучене до тогочасної західноєвропейської християнської культури. Отже, цілком ймовірно, що християнізація давніх західноукраїнських, зокрема галицьких, земель розпочалася ще задовго до Володимирівського хрещення Русі Київської» [3, с. 414].

Цікаво, що хрестики з такою іконографією мали поширення в північних сусідів мешканців Галицького князівства, зокрема, їх знайдено в Швеції та у Фінляндії.

V. Енколпіони з іконографією Богородиці-Одигірії

До рельєфних хрестів-енколпіонів з медальйонами в округлих кінцях і з образами Богородиці на повний зріст та Розп'яття належить енколпіон із зображенням Богородиці-Одигірії на повний зріст. Він вилитий з бронзи, нерівнораменний, має «слізки» на кінцях. Стулка, розміри якої 9х6,5 см, була випадково знайдена в с. Зелене Кельменецького району Чернівецької області. Походження другого аналогічного енколпіона, в якого відломлена ліва перекладина, невідоме. Зображення на обох стулках збережені добре, вони незначною мірою покриті зеленою благородною патиною. Добре читаються обличчя Богородиці і

маленького Ісуса. Обличчя Спасителя зображено у фас, а вся фігура – в профіль.

Навколо голів Богородиці і Немовляти видно німби. Пресвята Діва Марія одягнута в хітон та мафорій. Лівою рукою вона тримає маленького Христа, а права притиснута до грудей. Складки довгого одягу Богородиці та Ісуса Христа добре прорізовані різцем. Написи з лівої сторони – «MP» і з правої – «OU» нечіткі.

У верхньому та бокових медальйонах рельєфно зображені напівфігури святих. На них добре помітні коротке волосся, великі носи, очі, а також бороди і вуса. Вони не були додатково пророблені різцем. Можливо, ці енкалпіони є повторним відливом по глиняній формочці. В первісному варіанті обидві стулки з'єднувались між собою та вушком за допомогою шарніра.

Такого типу енкалпіони дуже рідко трапляються з двома стулками. Його лицева сторона прикрашена Розп'яттям. Фігура Христа майже пряма, руки трохи зігнуті в ліктях. Навколо голови – німб. Ноги стоять на прямокутній підставочці – «голгофі». Долоні розкриті і заходять на медальйони. Ноги Христа частково прикриті одягом. Над Христом зображення святого з бородою, а з двох сторін від Розп'яття розміщені Богородиця та Йоан Богослов.

Хрести цього типу датуються досить широко – XI-XIII ст., але найбільший розквіт їх виробництва припадає на XII ст. Археолог Я. Пастернак віднайшов енкалпійон з образом Богородиці-Одигітрії на Золотому Току в Крилосі [16, с. 233, рис. 69, 4]. Схожі складні було знайдено в Перемишлянській землі [19, с. 128, рис. 3]), а також в Болгарії [6, с. 42, рис. 2].

VI. Тип «сирійського» енкалпіона з латинською формою хреста

Пам'ятка мідного литва (8,5х6 см), яка походить з с. Василів Заставнівського району, належить до невеликої групи релікваріїв, зовсім не подібних до всіх решти. Він має форму латинського хреста з ледь розширеними кінцями і трохи подовженим нижнім перехрестям та з гравірованими або ж злегка рельєфними зображеннями. Тут застосована техніка черні – один з давніх мистецьких прийомів декорування художніх виробів. Суть черні полягає в тому, що чорний сплав срібла, міді, свинцю і сірки вплавається в основний метал (золото, срібло, мідь, бронза) з метою досягнення колористичного контрасту. На «сирійських» енкалпіонах зображується переважно фігура Ісуса Христа. Традиція прикрашати площину стулок хреста-енкалпіона великими зображеннями Розп'яття і Богородиці-Оранти простежується від середини X ст., але найбільш поширена в XI-XII ст.

Буковинський дослідник С. Пивоваров репрезентував знахідки ще двох візантійсько-сирійських хрестів-енкалпійонів з теренів Галицького князівства [21,

с. 187]. Художня техніка, притаманна «сирійським хрестам», незмірно збагатила мистецтво галицької металопластики. Такі енколпіони знаходять по всьому побережжі Середземного моря, найбільше їх в Єгипті, Греції, Північній Африці (Карфаген), Італії (Сицилія), Криму (Херсонес) і на Кавказі [7, с. 13].

«Появу близькосхідних енколпіонів на території Київської Русі пов'язують з цілеспрямованою діяльністю візантійських православних кіл у справі християнізації давньоруського населення. Такі енколпіони виготовляли при православних (мелькитських) монастирях у візантійських провінціях в Сирії та Палестині. Звідти прочани (пілігрими), купці, представники військових та дипломатичних місій привозили їх на давньоруські землі», – вважає дослідник С. Пивоваров [21, с. 188].

До сирійсько-візантійських хрестів можна віднести цілий енколпійон (4,5х2,5 см) із збереженими моцями всередині нього (походження невідоме). Він зовсім не схожий на попередні зразки, але за технікою виконання (низький рельєф) і невеликим зображенням Богородиці-Оранти його можна віднести до близькосхідних [8, с. 106-116].

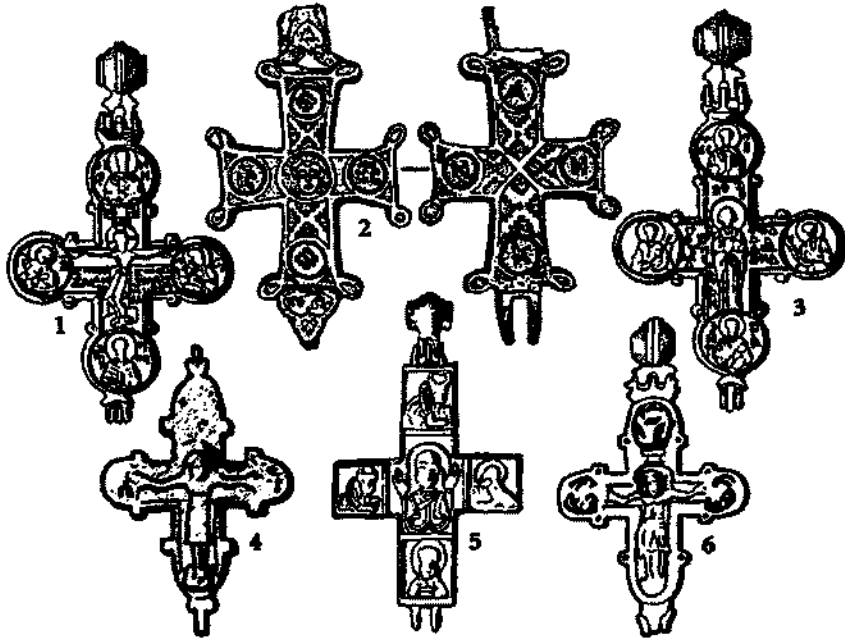
Центральною фігурою на лицевій стулці є Розп'яття. Богородиця зображена на нижній стулці на повен зріст з розкритими перед грудьми долонями. Точною аналогією до цього хреста є енколпійон з с. Мушкатівка Борщівського району [31, с. 176-177]. Вони датуються XII-XIII ст.

VII. Борисоглібські енколпіони

Серед різноманітних типів хрестів-енколпійонів, які нині відомі вченим, особливу групу становлять екземпляри із зображенням святих Бориса і Гліба, або так звані борисоглібські. З «Повісті минулих літ» відомо, що князі Борис і Гліб стали жертвами князівських міжусобиць і були вбиті 1015 р. Київська Церква канонізувала їх, а в 1026 р. встановлено їхній культ. Відомий дослідник О. Тищенко вважав, що впровадження цього культу зумовилось різними мотивами. Через впровадження культу своїх, місцевих, святих князь Ярослав Мудрий намагався зміцнити авторитет церковної організації і піднести міжнародний престиж Давньокіївської держави [26, с. 44-56].

На підставі доступних публікацій можна припустити, що територією побутування борисоглібських енколпійонів була передовсім Київська Русь. Науковець М. Алешковський зазначав, що йому відомі 44 зразки цього типу знахідок, але не вказував місцевості [1, с. 104-124]. На думку В. Лесючевського, більшість борисоглібських енколпійонів походили з Києва та околиць [10, с. 231-245].

Цікаві зміни відбувалися в іконографії енколпійона. Якщо до 1072 р. Борис і Гліб були представлені з єдиним атрибутом – хрестом у руці та шанувалися як

*Хрести-енколпіони з галицьких міст: 1-3, 5 – Галич; 4 – Звенигород; 6 – Василів
(за професором Й. Винокуром)*

мученики-цілителі, то від 1072 р., коли спорудили муровану церкву Бориса і Гліба, їх стали зображувати з моделлю церкви на руках. Саме до такого типу належать хрести з колекції професора Прикарпатського університету М. Фіголя. Одна із стулок була знайдена на південній околиці Крилоської гори, з боку Вікторова, де колись стояв монастир при церкві Покрови. Дослідник датує пам'ятку XI ст. [27, с. 202]. Про те, що хрести-складні з постатями Бориса і Гліба були популярні на території Галицько-Волинської Русі, свідчать і два релікварії, знайдені в селах Озеряни та Устя Борщівського району на Тернопільщині [31, с. 177].

Хрест з «коломиїської» колекції (9х5 см) вирізняється прекрасним станом збереженості і чіткими зображеннями. На стулці – князь Гліб у довгому князівському одязі в складках, на плечі накинутий плащ, скріплений на правому плечі фібулою-застібкою. На голові в Гліба князівська шапка з хутряною оторочкою. У лівій руці князь тримає триглавий храм, права рука напівзігнута в лікті. З лівої сторони святого напис «ГЛ». У трьох медальйонах горизонтальної та вертикальної перекладин розміщено святих з добре деталізованими обличчями. Вони також одягнуті в одіж зі складками.

Другий енколпіон із «заболотівської» колекції (7х5 см) також добре збережений, фігури не деталізовані, зображення в медальйонах схематичні. На лицевій стулці зображено фігуру князя Гліба в довгому одязі і плащі. В правій руці він тримає модель малого одноглавого храму. Ще один борисоглібський енколпіон

з території Галицько-Волинської Русі відомий з археологічних розкопок городища біля с. Гринчук Кам'янець-Подільського району Хмельницької області [17, с. 94].

Джерельний археологічний матеріал дає підстави стверджувати, що культ Бориса і Гліба мав велике державно-політичне значення і сприяв зміцненню князівської влади в Галицькому князівстві. Канонізація святих значною мірою сприяла консолідації в 40-их роках XII ст. Тербовлянського, Звенигородського і Перемишльського князівств в єдине могутнє державне об'єднання з центром в старому Галичі. Зазначимо, що в сусідній з Галицькою Волинській землі відомі тільки дві випадкові знахідки борисоглібських енколпіїв [9, с. 75]. Разом з тим культ Бориса і Гліба з Галицького князівства поширювався в південні православні країни, зокрема до Болгарії, де такі хрести-енколпії були знайдені в Преславі та Тирново [6, с. 46].

Російська дослідниця А. Піскова, вивчаючи енколпії з розкопок Я. Пастернака в Крилосі, прийшла до висновку, що в мистецькому середовищі Галича другої половини XII — початку XIII ст. прослідковується унікальне явище. Ювеліри столиці відійшли від канонів у зображенні святих київських князів. На лицевій стороні з черневими зображеннями центральна фігура за традиційною іконографією — князь, але замість князівської шапки в нього на голові знаходиться щось подібне до королівського вінця з зубцями [7, с. 152]. Авторська репліка помітна і на зворотній стулці енколпіїна (6х5см) з черневим зображенням, знайденим на Золотому Тоці. Тут також князь має головний убір, подібний до корони [16, с. 233, рис. 69, 7]. Написи заглиблені, біля центральної фігури зліва — «ГЛБ», а справа — «Бо».

Таким чином, не готуючись робити певних узагальнень, ми вийшли в підсумку на цікаві і важливі наукові висновки:

1. Якщо донедавна в археологічній літературі йшла мова про єдиний центр з виробництва сакральних предметів — княжий Київ, в інших випадках обережно ставилося питання про ймовірне існування галицько-волинського осередку, то в світлі старих і найновіших джерел Галич треба вважати одним з найбільших на Русі виробників христів-енколпіїв. Тому не просто актуальною, а вже археологічно доказовою є думка вченого Олександра Цинкаловського, що в XII—XIII ст. хрести-складні почали продукувати, крім Галича, в найбільших містах Галицько-Волинської держави — Володимирі, Звенигороді, Перемишлі і, можливо, в Тербовлі.

2. Непоодинокі знахідки енколпіїв сирійсько-візантійського типу в Галичі та його околицях вказують на ранню християнізацію Галицької історичної області. Виявлення і дослідження різнотипних христів та їх іконографія є дуже важливим фактичним матеріалом для встановлення місця та конкретизації часу поширення християнства в Україні.

3. У княжому Галичі майстри-ювеліри не тільки орієнтувались на сирійські, візантійські, київські зразки, а творчо збагачували палітру давньоруського християнського мистецтва своїми художніми взірцями. Найбільш рідкісними слід вважати енколпіони з перегородчастими емаллями. Знахідка (1993) ймовірного релікварію (7,1x4,1) першого галицького єпископа Косми (1157-1165) біля фундаментів Успенського собору в Галичі свідчить, що хрести, виготовлені в складній техніці перегородчастих емалей, поширювались по всій території Галицько-Волинської землі [11, с. 619-622]. Їх знахідки відомі в Звенигороді на Львівщині та Ізяславі й Городищі на Хмельниччині.

Галицькі майстри збагатили енколпіонне мистецтво й новим християнським символізмом. Розкопуючи княжий двір на Золотому Тоці, Я. Пастернак знайшов мідний енколпіон XIII ст., на якому в середхресті знаходяться поясне зображення Богородиці-Оранти і чотири алегоричних образи канонічних євангелістів: Віл, Лев, Орел, Ангел [16, с. 233, рис. 69, 5]. У 1958 р. було відкрито ідентичний, цілком збережений енколпіон. У середхресті лицевої стулки знаходиться рельєфне зображення Етимасії [27, с. 134]. Етимасія в перекладі з грецької мови означає приготовлений престіл, тобто небесний престіл Христа – Царя світу під час другого пришествя. На престолі зображена подушка, на якій лежить Євангеліє, а над ним – хрест та Святий Дух у вигляді голуба. На бокових кінцях хреста – рельєфні зображення Богоматері та Йоана Богослова, а внизу і зверху – фронтальні зображення святих. Іконографічну основу для енколпіона галицькі ювеліри взяли з добре знаного твору київської металопластики початку XIII ст. з погрудним зображенням Христа Пантократора в оточенні символів євангелістів.

4. Хрести-складні з Галича і всієї Галицько-Волинської Русі є прекрасними джерелами для дослідження історії мистецтва і християнства. Маючи різні етнографічні, іконографічні, епіграфічні ознаки та неоднакову ремісничу техніку виготовлення, вони передають іконографію і символіку, яка нині малозрозуміла або практично втрачена.

5. Галицькі хрести-енколпіони XI-XIII ст. користувалися міжнародним попитом, тому їх експортували в кількох напрямках: північно-західному (Литва, Пруссія, Скандинавія), західному (Польща, Чехія і Словаччина) і в південному (Угорщина, Сербія, Болгарія).

Література

1. Алешковский М. Х. Русские глеборисовские энколпионы 1072-1150 гг. // Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. – М., 1972. – С. 104-124.

2. Ауліх В. Ковалі золота, срібла і міді давнього Галича // Жовтень. — Львів, 1987. — № 10. — С. 96-99.
3. Боньковська С. «Галицькі» енколпіони: до питання генезису історіографічних типів // Народознавчі зошити. — Львів, 1998. — № 4. — С. 408-414.
4. Власова Г. М. Бронзовые изделия XI-XIII вв. из с. Зеленче // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — Одесса, 1962. — Вып. 4. — С. 246-259.
5. Возний І. П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст. — Чернівці, 1998. — 147 с.
6. Дончева-Петкова Л. Древнерусские крестовые-энколпионы от Бъгария // Археология. — София, 1985. — Кн. I. — С. 40-55.
7. Корзухина Г. Ф., Пескова А. А. Древнерусские энколпионы. Кресты-реликварии XI-XIII вв. — СПб., 2003. — 342 с.
8. Куницький В. А. Близькосхідні енколпіони на території Південної Русі // Археологія. — 1990. — № 1. — С. 106-116.
9. Кучинко М., Охріменко Г., Савицький В. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. — Луцьк, 2008. — 328 с.
10. Лесючевский В.И. Вышгородский культ Бориса и Глеба в памятниках искусства // Советская археология. — М., 1964. — Вып. 8. — С. 231-245.
11. Лукомський Ю., Петегирич В. Рідкісний енколпіон XII століття із княжого Галича // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. — Т. ССXXXV. Праці Археологічної комісії. — Львів, 1998. — С. 619-622.
12. Лукомський Ю.В., Петегирич В.М. Унікальний хрест-енколпіон із княжого Галича // Матеріали Історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 1995. — С. 128-131.
13. Мельничук О. Знахідки з території княжого Галича // Наукові записки Івано-Франківського краєзнавчого музею. — Івано-Франківськ, 2003. — Вип. 7-8. — С. 32-35.
14. Нечитайло В. Каталог християнських нагрудних виробів мистецтва періоду Київської Русі X — 1 половини XIII ст. — К., 2001. — 284 с.
15. Пастернак Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. — Торонто, 1961. — 788 с.
16. Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження 1850-1943 рр. — Івано-Франківськ: Плай, 1998. — 347 с.
17. Пачкова С.П. Давньоруське городище Гринчук на Дністрі // Археологія. — К., 1979. — Вип. 32. — С. 78-96.
18. Перхавко В.Б. Находки энколпионов на территории Югославии // Советская археология. — М., 1978. — № 4. — С. 206-219.

19. Петегирич В. М. Хрести-енколпіони Галицько-Волинської землі XII-XIII ст. // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в 2-й половині першого – на початку другого тисячоліть н.е. – Чернівці: Рута, 1994. – С. 38-40.

20. Петегирич В., Сохацький М. Знахідки княжої доби із с. Устя на Борщівщині // Літопис Борщівщини. – Борщів, 1996. – Вип. 8. – С. 16-18.

21. Пивоваров С. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці, 2006. – 269 с.

22. Полубояринова М.Д. Русские люди в Золотой Орде. – М.: Наука, 1978. – 134 с.

23. Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. – М., 1949. – 791 с.

24. Станчак Я. Збірка енкалпнів з фондів Львівського історичного музею // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1993. – Вип. 1. – С. 87-95.

25. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. – К.: Наукова думка, 1987. – 206 с.

26. Тищенко О. Р. Дрібна пластика з зображеннями Бориса і Гліба // Археологія. – К., 1984. – Вип. 46. – С. 44-56.

27. Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича. – К.: Мистецтво, 1997. – 224 с.

28. Фіголь М., Фіголь О. Історія Галича в пам'ятках мистецтва. – Львів: Світ, 1999. – 185 с.

29. Шараневич И. Памятники галицко-русской старины в изображениях. – Львов, 1866. – Ч. 1. – С. 1-11, табл. 1, 3; 2, 2.

30. Ягодинська М. Хрести та іконки княжої доби із Західного Поділля / *Studia archaeologica*. – Львів, 1993. – Вип. 1. – С. 67-71.

31. Ягодинська М. Нові культові речі з давньоруських пам'яток Західного Поділля // Старожитності Верхнього Придністров'я. – К.: СтилоС, 2008. – С. 175-195.

Рукопис наукової статті надійшов до редакції «Доброго Пастиря» 25.02.2011 р.